

Aleksandra Anna Rabczun
Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

Rozwój społeczny wybranych krajów Bliskiego Wschodu

Abstrakt

Adam Smith pod koniec XVIII wieku stwierdził, że materialne bogactwo kraju nie warunkuje dobrobytu społecznego. Mierzenie poziomu rozwoju danego kraju wyłącznie za pomocą miar ekonomicznych, takich jak poziom produktu krajowego brutto nie oddaje całości złożonego problemu, jakim jest rozwój. Współcześnie bardziej niż kiedykolwiek należy skupić się na miarach opisujących rozwój społeczny, a nie jedynie wzrost gospodarczy. Pomimo podnoszenia na forum międzynarodowym problematyki krajów rozwijających się nadal zbyt mało jest konkretnych działań w stosunku do politycznych deklaracji. Jednym z narzędzi mających wspomagać rozwój społeczny jest pomoc rozwojowa płynąca od zamożnych donatorów – państw wysoko rozwiniętych. Celem artykułu jest przeanalizowanie poziomu rozwoju wybranych krajów zaliczanych do państw Bliskiego Wschodu (Iraku, Syrii, Jemenu i Libanu) na podstawie wyselekcjonowanych wskaźników w latach 2000–2015. Cezura czasowa wyznaczona została ze względu na realizację Milenijnych Celów Rozwoju ukierunkowanych na podnoszenie jakości życia w krajach najuboższych. Osiągnięcie założonego celu wymagało nakreślenia czytelnikom opisu poszczególnych miar i ich interpretacji oraz uwarunkowań regionalnych determinujących rozwój państw arabskich. Tekst wzbogacony został o badanie statystycznej zależności pomiędzy poziomem rozwoju społecznego a wysokością pomocy rozwojowej przeznaczanej przez Wielką Brytanię.

Słowa kluczowe: rozwój społeczny, Bliski Wschód i Afryka Północna, pomoc rozwojowa

Abstract

Adam Smith stated at the end of the 18th century that the material wealth of a country did not condition social welfare. Measuring a country's level of development using only economic measures such as the level of the gross domestic product does not fully capture the complex problem of development. Nowadays, more than ever, we should focus on measures that describe human development, not just economic growth. Despite raising the issues of developing countries on the

international forum, too little is guided by concrete actions instead of political declarations. One of the tools to support social development is official development assistance (official development aid) from wealthy donors – highly developed countries. The study aims to analyze the level of development of selected countries included in the Middle East (Iraq, Syria, Yemen, and Lebanon) based on selected indicators in the years 2000–2015. Timeframe was set due to the implementation of the Millennium Development Goals aimed at improving the quality of life in the poorest countries. Achieving the assumed goal required the readers to describe individual measures and their interpretation, as well as regional conditions determining the development of Arab countries. The text was enriched with a study of the statistical relationship between the level of social development and the amount of development aid allocated by the UK.

Keywords: social development, Middle East and North Africa, official development assistance, official development aid

Wiele uwagi w dyskursie ekonomicznym i politycznym poświęca się kwestiom rozwoju. Rozumie się go jednak często błędnie wyłącznie jako wzrost wielkości parametrów ekonomicznych opisujących gospodarkę, takich jak dla przykładu produkcja. Znacznie ważniejszym aspektem jest jednak rozwój społeczny. Można go opisać przy pomocy wybranych wskaźników dotyczących jakości życia, edukacji, zdrowia, dostępu do infrastruktury. Celem artykułu jest ukazanie poziomu rozwoju społecznego wybranych krajów Bliskiego Wschodu (Iraku, Syrii, Jemenu, Libanu) na podstawie różnorodnych wskaźników. Dobór krajów nie jest przypadkowy i wynika z faktu, że są one największymi odbiorcami pomocy rozwojowej od Wielkiej Brytanii w grupie krajów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej¹. Wielka Brytania to jeden z największych światowych donatorów pomocy rozwojowej, co w połączeniu z kolonialną przeszłością stanowi interesującą podstawę do prowadzenia badań w tym zakresie². Analiza wskaźników i sko-

¹ Kraje Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej od ich angielskiej nazwy (Middle East & North Africa) skrótowo nazywa się krajami MENA. Taka ich klasyfikacja przyjęta jest przez wiele instytucji międzynarodowych (w tym Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju), odpowiedzialnych za gromadzenie i publikowanie danych dotyczących pomocy rozwojowej.

² Więcej na temat pomocy brytyjskiej zob.: A. Rabczun, *Wielka Brytania jako europejski lider w świadczeniu pomocy rozwojowej*, [w:] *Gospodarka, Technologia, Społeczeństwo*, red. B. Borusiak, Poznań 2018, s. 75–86; A. Rabczun, *Brytyjska pomoc rozwojowa w latach 2000–2015*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 2019, nr 11, s. 55–68.

relowanie ich z wartością pomocy brytyjskiej pozwoli ustosunkować się do pytania, czy pomoc jest skutecznym narzędziem wspomagania rozwoju krajów rozwijających się.

Poziom rozwoju społecznego według międzynarodowych wskaźników

Za najważniejszą miarę poziomu społecznego uważa się wskaźnik HDI (Human Development Index – wskaźnik rozwoju społecznego), który w pod koniec pierwszej dekady XXI wieku zastąpił HPI (Human Poverty Index – wskaźnik ubóstwa społecznego). Wskaźnik HDI został wprowadzony w 1990 roku jako kompleksowa miara rozwoju społecznego. Oba mierniki wskazują na długość życia, jego standard oraz poziom wiedzy. Nie oznacza to jednak, że kraje o podobnej wartości jednej z miar, drugą mają na tym samym poziomie. Może zaistnieć sytuacja, w której kraje o takiej samej wartości HDI znacznie różnią się pod względem HPI³. Dzieje się tak, gdyż HDI mierzy wyłącznie ogólny poziom rozwoju danego kraju, HPI zaś wyznacza kierunki rozwoju i wskazuje na istniejące obszary zacofania.

Dużą zaletą wskaźnika HDI jest szersze spektrum analizowanych kryteriów i w rezultacie większa wiarygodność oceny stanu rozwoju danego państwa. Niestety jednak za podstawową wadę obu wskaźników uznaje się brak pokazywania dysproporcji wewnątrz danego kraju (regionalnych), które zazwyczaj są znaczące⁴. Dotyczą one różnic pomiędzy m.in.:

- obszarami wiejskimi a miejskimi,
- mężczyznami a kobietami,
- młodymi a starszymi,
- lepiej wykształconymi i gorzej wykształconymi,
- pełnosprawnymi i niepełnosprawnymi.

W 1995 roku, aby jeszcze lepiej zobrazować tendencje rozwojowe na świecie, wprowadzono wskaźnik rozwoju GDI (Gender Related Development Index – wskaźnik zróżnicowania społecznego ze względu na płeć), który w swej budowie jest niezwykle podobny do HDI, jednak pozwala uchwycić różnice wynikające z płci. Innym ważnym wskaźnikiem jest GII (Gender Inequality Index), pokazujący nierówności

³ K. Nawrot, *Poziom rozwoju społecznego krajów ASEAN*, „Zeszyty Studiów Doktoranckich. Akademia Ekonomiczna w Poznaniu” 2003, nr 11, s. 37.

⁴ *Ibidem*, s. 48.

ze względu na płeć w danej gospodarce, które uniemożliwiają rozwój. Najczęściej dziewczynki i kobiety są dyskryminowane w kwestiach zdrowia, edukacji, reprezentacji w polityce czy na rynku pracy. Ma to negatywne konsekwencje dla rozwoju ich możliwości oraz wolności wyboru. Wskaźnik nierówności ze względu na płeć mierzy skalę dysproporcji między kobietami a mężczyznami w trzech aspektach: zdrowia reprodukcyjnego mierzonego wskaźnikiem umieralności matek i wskaźnikiem urodzeń wśród nastolatek, wzmocnienia pozycji kobiet mierzonego poprzez proporcje parlamentarzystów płci żeńskiej oraz proporcją kobiet i mężczyzn powyżej 25. roku życia, którzy ukończyli co najmniej edukację na poziomie średnim a także statusu ekonomicznego wyrażonego przez wskaźniki rynku pracy w rozróżnieniu na płeć. Im wyższa wartość wskaźnika, tym większe dysproporcje między kobietami a mężczyznami oraz większa strata w rozwoju społecznym w danym kraju⁵.

Badając rozwój, warto pamiętać o wskaźnikach odnoszących się do aspektów takich, jak edukacja czy długość życia. W ekonomii, demografii i socjologii wyróżnia się szereg miar pokazujących skalę zjawisk z wymienionych zakresów. Do dalszego badania postanowiono posłużyć się:

– w przypadku opisu edukacji – wskaźnikiem alfabetyzacji (ang. *literacy level*), który pokazuje procentowy odsetek populacji danego kraju potrafiący czytać i pisać oraz wskaźnikiem skolaryzacji, który określa, jaki procent dzieci będących w wieku szkolnym uczęszcza do niej. Alfabetyzacja badana jest przez Instytut Statystyki UNESCO oraz prezentowana jako odsetek dorosłych, czyli osób powyżej 15. roku życia, którzy rozumieją proste stwierdzenia na temat życia codziennego oraz mają rozwinięte umiejętności dokonywania prostych obliczeń arytmetycznych (miary, wagi, czasu). Wskaźnik skolaryzacji pokazuje poziom powszechności kształcenia. Badając go, trzeba jednak być precyzyjnym i określić etap edukacyjny, który będzie podlegał badaniu, ponieważ każdy z tych poziomów różni się pod względem liczby lat, jakie są do niego zaliczane i ten fakt zasadniczo utrudnia porównania⁶. W kontekście badanych krajów arabskich wykorzystano wskaźnik skolaryzacji na pierwszym etapie kształcenia, czyli szkoły podstawowej;

⁵ *Human Development Report*, the United Nation Development Programme, <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>, data odczytu 30 listopada 2020.

⁶ M. Jastrząb-Mrozicka, *Wskaźnik skolaryzacji*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2016, nr 1 (9), s. 89–96, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/nsw/article/view/4389>, data odczytu 30 listopada 2020.

– w kontekście długości życia ludzkiego – umieralnością dzieci na 1000 urodzeń żywych oraz dalszą oczekiwaną długością życia w momencie urodzenia (ang. *life expectancy at birth*). Umieralność dzieci od momentu urodzenia do ukończenia 1. roku życia w danym przedziale czasowym na określoną liczbę urodzeń (1000) pozwala na ocenę stanu zdrowia populacji i poziomu opieki zdrowotnej. Natomiast oczekiwana dalsza długość życia pokazuje, na jak długie życie może liczyć dziecko w momencie urodzenia. Jest to jeden z najpopularniejszych wskaźników wykorzystywanych do opisu stanu zdrowia danej populacji i często wykorzystywany przez instytucje międzynarodowe jak np. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Dłuższe oczekiwane życie w momencie urodzenia może być spowodowane wieloma czynnikami takimi jak poprawa jakości życia, poprawa stylu życia, lepsza edukacja oraz większy dostęp do usług medycznych⁷.

Do badania zaproponowanego przez autorkę, poza wymienionymi uprzednio wskaźnikami, postanowiono włączyć dodatkowe miary służące lepszemu poznaniu rozwoju społecznego na Bliskim Wschodzie. Jedną z nich jest poziom reputacji mierzony wskaźnikiem RepTrak. Badanie prowadzone przez Reputation Institute mierzy reputację poszczególnych państw ocenianą przez respondentów⁸ pochodzących z krajów wysoko rozwiniętych. W ciągu lat minimalnie ulegał zmianie zakres badania, jednak co do zasady skupiał się on na czynnikach takich jak zaawansowanie gospodarki, atrakcyjność środowiska i skuteczność rządu⁹. Aspekty te bezpośrednio przekładają się na jakość życia w danym kraju i mogą wpływać na poziom rozwoju społecznego. Badanie po raz pierwszy przeprowadzono w 2009 roku, a następnie rokrocznie je kontynuowano. Należy nadmienić, że co roku zwiększała się liczba krajów objętych badaniem. Jedynym krajem z wyselekcjonowanych do badania, który był notowany w RepTrak w latach 2009–2015, był Irak, przy czym zawsze odnotowywał jedne z najniższych lokat. Syria, Jemen i Liban nie były brane pod uwagę.

Kolejną miarą godną uwzględnienia jest wskaźnik jakości życia (ang. Quality of Life Index). Opracowywany przez brytyjski „The Eco-

⁷ Więcej <https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm>, data odczytu 30 listopada 2020.

⁸ Dla przykładu w 2014 roku grupę respondentów stanowiło około 26 tys. osób.

⁹ M. Leszczyński, *Gospodarka niskoemisyjna jako element postrzegania państwa w środowisku międzynarodowym – casus Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2016, Nauki Społeczne, nr 15 (4).

nomist” wskaźnik odzwierciedla poziom życia i satysfakcji życiowej w poszczególnych krajach, bazując na parametrach takich jak sytuacja materialna, zdrowie, stabilność polityczna i bezpieczeństwo, życie rodzinne, życie wspólnotowe, klimat i geografia, bezpieczeństwo zatrudnienia, wolność polityczna i równość płci. Niestety jednak nie obejmuje on swoim badaniem wszystkich państw rozwijających się. W Quality of Life Index spośród badanych w niniejszym opracowaniu znalazł się jedynie Liban. W 2012 roku jego wynik to 12,46, rok później 18,39, a w 2015 roku – 31,81¹⁰. Liban wyróżnił się nie tylko na poziomie krajów regionu, ale wszystkich innych sklasyfikowanych przez Bank Światowy jako kraje rozwijające się. Rosnąca wartość wskaźnika świadczy o poprawiającej się jakości życia Libańczyków¹¹.

Wskaźnik szczęścia (ang. World Happiness Index) to coroczne badanie przeprowadzone przez jedną z agend Organizacji Narodów Zjednoczonych. Badanie polega na przepytaniu za pomocą specjalnego kwestionariusza mieszkańców danych państw w zakresie subiektywnie odczuwanego poziomu szczęścia. Z roku na rok coraz więcej państw objętych jest badaniem – obecnie to ponad 150. Każda zmienna przedstawia średni ważony wynik dla danego kraju w skali od 1 do 10, który następnie porównywany jest z wynikiem innych państw. Pytania zawarte w badaniu dotyczą kwestii poziomu PKB per capita, wsparcia społecznego, oczekiwanej długości życia w zdrowiu, wolności podejmowania decyzji, szczodrości państwa oraz korupcji. Miara ta ma szereg zalet, niemniej jednak charakteryzuje ją europocentryczne podejście do rozwoju i szczęścia. Wśród pytań zadawanych respondentom wiele nie przystaje do realiów panujących w krajach rozwijających się, dlatego też wielu badaczy postuluje zmiany w konstrukcji metodologicznej badania. W latach prowadzonej analizy raporty wskazują, że znane są średnie wartości dla lat 2009–2012, zwane dalej pierwszym odczytem, oraz średnia wartość dla lat 2013–2015, zwana drugim odczytem. W pierwszym odczycie pod uwagę wzięto 156 państw, natomiast w drugim 157.

Ostatnim wybranym do badania wskaźnikiem jest wskaźnik wolności (ang. Freedom Index). Ciężko jest mówić o dobrobycie społecznym bez zapewnienia obywatelom wolności osobistych. Wolność wynika nie

¹⁰ Quality of Life Index, https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp?title=2012-Q1, data odczytu 30 grudnia 2020.

¹¹ W odniesieniu do lat analizy współczesna sytuacja Libanu jest gorsza niż ta z 2015 roku.

tylko z ogólnościowych praw człowieka, ale przede wszystkim z jej natury. Wolność jest cennym zasobem i odgrywa ważną rolę w rozwoju ludzkości. Wskaźnik przedstawia stan wolności człowieka, ujmując ją w szerokim zakresie (wolność osobista, obywatelska, ekonomiczna). W badaniu posłużono się danymi opracowywanymi przez Freedom House. Zgodnie z klasyfikacją przyjętą przez autorów badania wyróżnia się trzy poziomy wolności. Jeżeli sumaryczna wartość wskaźnika znajduje się w przedziale od 1 do 2,5, oznacza to, że kraj klasyfikowany jest jako wolny (oznacza się go kolorem zielonym). Odczyty o wartościach od 3 do 5 świadczą o częściowej wolności ludzi w danym państwie (kolor żółty), natomiast odczyty wskaźnika od 5,5 do 7 oznaczają brak wolności obywateli w danym państwie (kolor fioletowy). Wykorzystanie wszystkich powyżej opisanych miar zaowocowało powstaniem autorskiego badania rozwoju społecznego krajów rozwijających się.

Uwarunkowania rozwoju krajów Bliskiego Wschodu

Badając potencjał rozwojowy krajów Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej należy wyróżnić kilka grup czynników. Tereny tego regionu podzielone były między Wielką Brytanię i Francję, co oznacza wpływy kolonializmu. Należy pamiętać, że znaczna część świata arabskiego została podbita przed Europejczykami przez Osmanów. Wszystkie rozpatrywane w niniejszym opracowaniu kraje charakteryzują się skomplikowaną historią, strukturą etniczną i religijną, a także rolą w stosunkach międzynarodowych. Bliski Wschód znajduje się pod odmiennymi wpływami, co ma swój wyraz w strukturze terytorialnej, społecznej, ekonomicznej i politycznej.

W ramach czynników geograficznych należy wskazać położenie na styku Azji i Afryki, dostęp do mórz, ciepły klimat oraz ogromne złoża surowców. Bogactwo części państw tamtego regionu wynika z wydobycia ropy naftowej i gazu ziemnego. Co więcej, badania empiryczne pokazują, że w przypadku państw rentierskich Bliskiego Wschodu, jeżeli wielkość państwa i wielkość podatków są niskie, to są one bardziej wolne, jednak jest to pozorna wolność¹². Z drugiej strony większość krajów regionu boryka się z wieloma problemami, takimi jak ubóstwo, niska jakość edukacji, bezrobocie, nierówności społeczne i nierówności

¹² F. Facchini, *Economic freedom in Muslim countries: an explanation using the theory of institutional path dependency*, „European Journal of Law and Economics” 2011, Vol. 36, s. 139–167.

ze względu na płeć, słaba polityka ochrony zdrowia, niska siła nabywczą pieniądza. Prawo muzułmańskie nie gwarantuje równości kobiet i mężczyzn i nie daje obu płciom tych samych praw. Badania pokazują, że niezależnie od kraju i tego, w jak dużym stopniu miejscowy islam przeszedł ewolucję, poglądy na równość kobiet i mężczyzn są zbieżne – występuje przywiązanie do tradycji nierówności. Spora część krajów muzułmańskich, w tym arabskich, to kraje niedorozwinięte¹³.

Wiąże się to z kluczowym czynnikiem religijnym. Islam niewątpliwie w dużej mierze kształtuje społeczeństwa i instytucje na Bliskim Wschodzie. Źródłami prawa muzułmańskiego są Koran, sunna (tradycja), *idźma* (konsensus) oraz *kijas* (analogia)¹⁴. Najbardziej charakterystyczne różnice pomiędzy prawem muzułmańskim a liberalnym wzorcem koncentrują się wokół nienaruszalności pewnej liczby nierówności oraz restrykcji własności prywatnej ze względów moralnych¹⁵. Kolonizacja Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej zmieniła otoczenie instytucjonalne w tych krajach. Z perspektywy czasu ocenia się, że brytyjska kolonizacja była lepsza niż francuska czy radziecka na terytorium Bliskiego Wschodu. Wbrew pozorom jednak XX wiek nie był tylko czasem Zachodu – był również czasem odrodzenia islamu i jego ewolucji.

To z kolei wiedzie do czynnika instytucyjnego będącego jednocześnie strukturalnym. Tłumacząc sytuację regionu i niskie pozycje tamtejszych krajów w rozmaitych rankingach, warto odwołać się do osiągnięć nowej ekonomii instytucjonalnej¹⁶. Dominuje w niej pogląd, że ludzie rozwijają polityczne, ekonomiczne i społeczne instytucje w swoim otoczeniu, a dzięki temu mogą kształtować swoje środowisko. Doświadczenia z przeszłości kształtują teraźniejsze struktury i instytucje, a one z kolei kształtują przyszłość. Ten ciąg przyczynowo-skutkowy nazwać można ścieżką zależności struktur instytucjonalnych (ang. *path dependency*). Ścieżki zależności są kombinacją zasad formalnych, nieformalnych ograniczeń i charakteru ich egzekwowania¹⁷. Instytucje zmienia się bardzo trudno, a mają one ogromny wpływ na możliwości two-

¹³ *Ibidem*, s. 140.

¹⁴ G.W. Scully, *The choice of law and the extent of liberty*, „Journal of Institutional and Theoretical Economics” 1987, Vol. 143, No. 4, s. 595–615 oraz S. Sait, H. Lim, *Land, Law and Islam. Property and Human Rights in the Muslim World*, London 2006.

¹⁵ F. Facchini, *op. cit.*, s. 144.

¹⁶ E. Brosseau, J.M. Glachant, *New Institutional Economics; A Guidebook*, Cambridge 2008.

¹⁷ D.C. North, *Understanding the Process of Economic Change*, New Jersey 2005, s. 2, 6, 11.

rzenia zrównoważonego rozwoju¹⁸. Są badacze, którzy tłumaczą, że kraje muzułmańskie są ubogie i niedorozwinięte w efekcie pewnych rozwiązań instytucjonalnych jak np. muzułmańskiego systemu dziedziczenia¹⁹.

Czynnik demograficzny opisany przez wielkość populacji czy wykwalifikowanie siły roboczej na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej jest zróżnicowany ze względu na zamożność państwa. Zdecydowanie ważną determinantą rozwoju tamtych terenów jest aspekt zdrowia. Wiele krajów rozwijających się takich jak np. Syria, doświadcza gwałtownych konfliktów. Konflikty te oddziałują na zmniejszenie możliwości rozwoju²⁰. Dotykają one również aspektów takich jak niszczenie infrastruktury dla zdrowa reprodukcyjnego czy powodują większą ekspozycję na doświadczanie przemocy seksualnej²¹. Kraje o najniższym dochodzie dotknięte konfliktami bardzo mocno polegają na pomocy międzynarodowej i humanitarnej szczególnie w kwestii dostarczania podstawowej opieki medycznej.

Rozwój społeczny – prezentacja wskaźników dla wybranych państw

Ze względu na zainteresowania badawcze autorki do badania postanowiono wyselekcjonować kraje będące największymi odbiorcami pomocy rozwojowej na Bliskim Wschodzie od Wielkiej Brytanii. Wyniki wcześniejszych badań wskazują, że krajami, do których Brytyjczycy przekazali najwięcej środków z pomocy rozwojowej w latach 2000–2015 są Irak (ponad 3,55 mld USD), Syria, Jemen i Liban²². Łącznie w tym przedziale czasowym do krajów MENA trafiło niemal 6% całości brytyjskiej pomocy rozwojowej. Cezura czasowa przyjęta we wcześniejszych badaniach, jak i tym obecnym, wynika z faktu, że są to lata implementacji międzynarodowej agendy rozwojowej, jaką były Milenijne

¹⁸ P. Pierson, *Increasing Returns. Path dependency, and the Study of Politics*, „The American Political Science Review” 2000, Vol. 92 (2), s. 251–267.

¹⁹ T. Kuran, *Why the Middle East is economically underdeveloped: Historical mechanism of institutional stagnation*, „Journal of Economic Perspectives” 2004, Vol. 18 (3), s. 71–90.

²⁰ P. Patel, B. Roberts, S. Guy, L. Lee-Jones, L. Conteh, *Tracking Official Development Assistance for Reproductive Health in Conflict-Affected Countries*, „PLoS Med” 2009, No. 6 (6).

²¹ *Ibidem*, s. 2.

²² Więcej na ten temat zob.: A. Rabczun, *Pomoc rozwojowa Wielkiej Brytanii dla krajów rozwijających się*, Poznań 2020, niepublikowana rozprawa doktorska, s. 204.

Tabela 1. Wartości wybranych wskaźników reprezentujący rozwój społeczny Iraku, Syrii, Jemenu i Libanu w latach 2000–2015

Rok	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
HDI																
Irak	0,61	0,62	0,62	0,60	0,63	0,63	0,64	0,64	0,65	0,65	0,65	0,66	0,66	0,66	0,66	0,67
Syria	0,59	0,60	0,60	0,61	0,62	0,64	0,64	0,65	0,65	0,65	0,64	0,64	0,63	0,57	0,55	0,54
Jemen	0,43	0,45	0,46	0,46	0,47	0,47	0,48	0,49	0,49	0,50	0,50	0,51	0,50	0,51	0,50	0,49
Liban	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	0,72	0,72	0,74	0,74	0,75	0,75	0,75	0,74	0,74	0,73	0,73
GDI																
Irak	0,61	0,62	0,62	0,60	0,63	0,63	0,64	0,64	0,65	0,65	0,65	0,66	0,66	0,66	0,66	0,67
Syria	0,59	0,60	0,60	0,61	0,62	0,64	0,64	0,65	0,65	0,65	0,64	0,64	0,63	0,57	0,55	0,54
Jemen	0,43	0,45	0,46	0,46	0,47	0,47	0,47	0,49	0,49	0,50	0,50	0,51	0,50	0,51	0,50	0,49
Liban	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	0,72	0,72	0,74	0,74	0,75	0,75	0,75	0,74	0,74	0,73
GII																
Irak	0,65					brak danych					0,56	0,56	0,56	0,55	0,55	0,55
Syria	0,55					0,54					0,55	0,55	0,56	0,56	0,56	0,56
Jemen	0,82					0,81					0,82	0,82	0,83	0,83	0,83	0,84
Liban	brak danych					brak danych					0,41	0,41	0,41	0,40	0,41	0,40
% społeczeństwa potrafiący czytać i pisać (ang. <i>literacy level</i>)																
Irak	74,05													43,68		
Syria			82,89		80,84											
Jemen					54,10											
Liban								89,61		91,18						
wskaźnik skolaryzacji (jako % społeczeństwa)																
Irak	97,03	brak danych	brak danych	105,96	104,38	brak danych	brak danych	108,69	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Syria	107,30	109,59	111,76	121,46	120,97	120,43	117,93	116,16	115,48	114,93	116,82	121,60	128,46	81,66	brak danych	brak danych
Jemen	brak danych	77,97	79,80	82,95	86,38	89,12	brak danych	brak danych	90,23	brak danych	brak danych	91,75	95,72	95,10	98,17	brak danych
Liban	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
umieralność na 1000 urodzeń																
Irak	35,82	35,47	35,10	34,74	34,40	34,09	33,85	33,68	33,56	33,46	33,35	33,15	32,83	32,38	31,79	31,11
Syria	31,36	31,05	30,80	30,61	30,49	30,36	30,18	29,88	29,43	28,84	28,15	27,40	26,67	26,01	25,44	24,95
Jemen	39,52	38,75	38,11	37,53	37,00	36,49	36,02	35,59	35,20	34,83	34,47	34,09	33,68	33,23	32,74	32,20
Liban	21,12	20,08	19,07	18,12	17,27	16,58	16,11	15,86	15,83	15,98	16,28	16,66	17,05	17,38	17,62	17,74
oczekiwana długość życia w momencie urodzenia																
Irak	69,08	68,98	68,83	68,64	68,44	68,27	68,16	68,13	68,19	68,34	68,57	68,85	69,15	69,44	69,70	69,93
Syria	73,11	73,37	73,66	73,97	74,25	74,43	74,41	74,15	73,65	72,94	72,11	71,27	70,55	70,05	69,82	69,91
Jemen	60,68	61,22	61,78	62,36	62,93	63,48	64,00	64,47	64,89	65,26	65,55	65,77	65,92	66,02	66,07	66,09
Liban	74,51	75,00	75,49	75,97	76,43	76,87	77,26	77,61	77,91	78,16	78,36	78,51	78,61	78,68	78,73	78,77
indeks szczęścia (ang. <i>World Happiness Index</i>)																
Irak												105			126	
Syria												148			156	
Jemen												142			151	
Liban												97			91	
indeks wolności (ang. <i>Freedom Index</i>)																
Irak	brak danych	7,00	7,00	7,00	6,00	6,00	5,50	6,00	6,00	6,00	5,50	5,50	5,50	6,00	5,50	6,00
Syria	brak danych	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	7,00	6,50	6,50	6,50	6,50	6,50	7,00	7,00	7,00	7,00
Jemen	brak danych	5,50	6,00	5,50	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,50	5,50	6,00	6,00	6,00	6,00
Liban	brak danych	5,50	5,50	5,50	5,50	5,50	4,50	4,50	4,50	4,50	4,00	4,00	4,50	4,50	4,50	4,50
indeks wolności prasy (ang. <i>World Press Freedom Index</i>)																
Irak	brak danych	brak danych	79,00	37,50	58,50	67,00	66,83	67,83	59,38	53,30	45,58	75,36	44,67	45,44	47,76	54,35
Syria	brak danych	brak danych	62,83	67,50	67,50	55,00	63,00	66,00	59,63	78,00	91,50	138,00	78,53	77,04	77,29	81,35
Jemen	brak danych	brak danych	34,75	41,83	48,00	46,25	54,00	56,67	59,00	83,38	82,13	101,00	69,22	67,26	66,36	67,07
Liban	brak danych	brak danych	19,67	32,50	24,38	28,25	27,00	28,75	14,00	15,42	20,50	31,50	30,15	31,89	31,81	31,95

Źródło: opracowanie własne na podstawie: United National Development Programme, *Global Human Development Indicators (Human Development Indicator, Gender Development Indicator, Gender Inequality Index)*, <http://hdr.undp.org/en/data>, data odczytu 27 grudnia 2019; UNESCO Institute for Statistics (*Literacy rate*), <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS>, data odczytu 28 grudnia 2019; UNESCO Institute for Statistics (*School Inrolment*), <https://data.world-bank.org/indicator/SE.PRM.ENRR>, data odczytu 29 grudnia 2019; World Bank (*Birth rate*), <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.CBRT.IN>, data odczytu 27 grudnia 2019; World Bank (*Life expectancy at birth*), <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN>, data odczytu 27 grudnia 2019; World Happiness by Country – Happiness Country Rankings 2010–2012, https://photius.com/rankings/happiness_country_rankings_2012.html, data odczytu 31 grudnia 2019; World Happiness Report 2016 Update, Freedom in the World, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2001>, data odczytu 29 grudnia 2019.

Cele Rozwoju (MCR)²³. Ich osiągnięcie miało przyczynić się do eliminacji głodu i ubóstwa, zapewnienia powszechnej edukacji na poziomie podstawowym, równouprawnienia kobiet i mężczyzn, zredukowania śmiertelności dzieci poniżej 5. roku życia, lepszej opieki okołoporodowej dla matek, wyeliminowania chorób takich, jak HIV/AIDS czy malaria oraz rozwoju współpracy międzynarodowej na rzecz poprawy jakości życia.

W zakresie wskaźnika HDI należy odnotować, że z wyjątkiem Syrii wszystkie badane kraje miały w 2015 wartości wyższe niż w 2000 roku. Wyższe wartości wskaźnika oznaczają coraz wyższy poziom rozwoju społecznego. W Syrii do 2011 roku widać wyraźną poprawę rozwoju, a następnie w wyniku wojny domowej wartość wskaźnika radykalnie maleje. Nie należy jednak przekreślać wysiłków podjętych od początku XXI wieku. Region Bliskiego Wschodu rozwijał się i w przyszłości ma szansę poprawić swoje osiągnięcia w zakresie tej miary. Co do zasady odczyty wskaźników HDI i GDI były identyczne w latach 2000–2015 dla Iraku, Syrii i Jemenu. W przypadku Libanu wartości wskaźników minimalnie się różnią, co wskazuje na to, że Liban jest na tyle rozwinięty, iż można uchwycić różnice w możliwości rozwoju społecznego kobiet i mężczyzn²⁴.

W badanym okresie odczyty wskaźnika GII prezentowane są dla lat 2000, 2005 oraz 2010–2015. Im wyższa wartość wskaźnika, tym większe nierówności pomiędzy płciami. Negatywnie na tym tle wyróżnia się Jemen, który osiąga jedne z najgorszych wartości na świecie. Zła sytuacja kobiet jest nie tylko wynikiem słabego wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego, ale przede wszystkim kryzysu humanitarnego, który ma miejsce od wielu lat. Pozytywnym przykładem jest ponownie Liban – gdzie poziom nierówności jest relatywnie najniższy w grupie krajów MENA. Wynika to m.in. z faktu współistnienia muzułmanów i chrześcijan – kobiety chrześcijańskie często podejmują pracę zawodową, mają prawo dziedziczenia w znacznie większym zakresie niż muzułmanki i wiele innych praw, które często są limitowane w innych krajach arabskich. Z kolei w Iraku widać, że sytuacja kobiet na przestrzeni lat się pogorszyła i współcześnie poziom nierówności jest wyższy, niż miało to miejsce w 2000 roku.

²³ Więcej o MCR i kolejnej agendzie – Celach Zrównoważonego Rozwoju zob.: J.D. Sachs, *From Millennium Development Goals to Sustainable Development Goals*, „The Lancet” 2012, Vol. 379, s. 2206–2211.

²⁴ Różnice te widoczne są przy zaokrągleniu do 3–4 miejsc po przecinku, ze względu na czytelność tabeli autorka musiała posłużyć się zaokrągleniem do 2. miejsca po przecinku.

Kolejną ważną grupą wskaźników są te odnoszące się do kwestii edukacji. Brak umiejętności czytania i pisania jest istotną barierą nie tylko w przypadku rozwoju danej jednostki, ale również całego społeczeństwa. W związku z napiętą sytuacją w wielu krajach arabskich, prezentacja tego wskaźnika jest mocno ograniczona ze względu na dostępność danych. Dla wszystkich odczytów możemy sprawdzić tylko nieliczne wartości. Relatywnie dobra sytuacja występuje w Libanie i Syrii, gdzie znakomita większość społeczeństwa posiada te umiejętności. Na przestrzeni lat znacząco pogorszyła się sytuacja w Iraku. Jest to wynik wojny i jego pochodnych jak np. zniszczenia infrastruktury, braków kadrowych nauczycieli. Warto nadmienić, że w 2000 roku Irak liczył 23,5 mln obywateli, zaś 15 lat później już 35,57 mln²⁵, co oczywiście wpłynęło na procentową skalę analfabetyzmu. W przypadku Jemenu dostępny jest tylko jeden odczyt świadczący o złym poziomie edukacji – statystycznie niemal co drugi obywatel nie umie czytać i/lub pisać.

By lepiej zrozumieć kwestię edukacji i przede wszystkim dostępu do niej, warto przyjrzeć się wskaźnikowi skolaryzacji. Może wystąpić sytuacja, w której wartość wskaźnika przekracza 100 – co zgodnie z wyjaśnieniem twórców oznacza, że dzieci powtarzają klasy lub po przerwie wracają do nauki na danym poziomie. Ponownie występuje brak wielu danych, np. dla Libanu czy Iraku. Wydaje się, że sytuacja pozornie jest najlepsza dla Jemenu, gdzie coraz więcej dzieci jest objętych edukacją, jednak istnieją silne przesłanki, by nie wierzyć w prezentowane dane. Kwestia wiarygodności danych statystycznych jest dużym problemem w kontekście krajów rozwijających się. Dla Syrii wartość ta znacząco przekracza 100 już od wielu lat, co może świadczyć o wcześniej wspomnianym powtarzaniu klas. Ma to też związek z wojną powodującą ograniczony dostęp do edukacji, przerwami w pobieraniu nauki czy migracjami wewnętrznymi zmuszającymi rodziców do wypisywania dzieci ze szkół.

Wskaźnikami reprezentującymi poziom zdrowia i opieki medycznej są te dotyczące umieralności niemowląt i spodziewanej długości życia. Jeśli w jakimś kraju nie inwestuje się wystarczająco w zapewnienie jak najlepszych warunków noworodkom i matkom, to automatycznie blokuje się rozwój społeczny w przyszłości. We wszystkich badanych krajach odnotowuje się znaczny spadek umieralności na 1000 urodzeń. Jest to niewątpliwie duży sukces, tym bardziej, że niemal we wszy-

²⁵ Na podstawie danych Banku Światowego.

stkich krajach (za wyjątkiem Libanu) w latach 2000–2015 miały miejsce różnego rodzaju wydarzenia niepożądane (zamieszki, wojny, głód). Znaczne ograniczenie śmiertelności małych dzieci, to nie tylko zasługa rządów tych krajów, ale również wielomilionowych inwestycji dokonywanych w celu realizacji MCR oraz świadczonej pomocy rozwojowej.

Do sprawdzenia długości życia postanowiono wykorzystać średnią dalszą oczekiwaną długość życia w momencie urodzenia. Dla Iraku wygląda ona mniej więcej podobnie na przestrzeni lat 2000–2015, w Syrii początkowo rośnie, następnie maleje, by finalnie w 2015 roku być niższa o 3 lata. Dalsza oczekiwana długość życia istotnie wzrosła w Jemenie i Libanie, przy czym ten drugi kraj znacząco przewyższał inne kraje arabskie. Jest to kolejne potwierdzenie relatywnie najlepszej sytuacji społecznej w Libanie na tle badanych krajów.

Innym zastosowanym w badaniu wskaźnikiem jest wskaźnik szczęścia. W badanym okresie, jak zostało to już wspomniane, przyjmował on dwa odczyty: wartość uśrednioną dla lat 2009–2012 oraz średnią dla 2013–2015. Irak, Syria i Jemen w drugim odczytzie (lata 2013–2015) znalazły się na niższych lokatach w porównaniu do odczytu pierwszego, a jedynie Liban uplasował się o kilka pozycji wyżej pomimo analogicznej liczby państw objętych badaniem. Ponownie świadczy to o relatywnie lepszej sytuacji społecznej w Libanie.

Równie istotnych wniosków dla rozwoju społecznego dostarcza analiza poziomu wolności. Poziom wolności i swobód obywatelskich w przystępny sposób mierzy Freedom Index. Irak i Syria to przykłady krajów, które – pomimo drobnych fluktuacji wartości wskaźnika – przez cały okres identyfikowane są jako państwa charakteryzujące się brakiem wolności obywateli. W Jemenie na początku badanego okresu wyraźny był brak wolności, potem poziom wolności odrobinę wzrósł, jednak od wybuchu zamieszek pomiędzy rządem a bojówkami Huti poziom wolności zmalał i kraj znowu znalazł się w najniższej kategorii wolności (fioletowej). Pozytywnym przykładem jest Liban, który pomimo początkowej klasyfikacji w kolorze fioletowym, od 2006 roku znajduje się w grupie krajów o średniej wolności.

Wpływ pomocy rozwojowej na wskaźniki rozwoju społecznego

Na polepszenie się wcześniej opisanych wskaźników wpływ miało wiele czynników. Jednak ze względu na przyjętą perspektywę czasową badania należy zauważyć, że zmiany, które miały się dokonać w kontekście osiągnięcia MCR, miały być wspomagane przez środki pochodzące

z pomocy rozwojowej. Ze względu na społeczny kontekst agendy milenijnej w tamtym okresie większość wydatków pochodzących z pomocy rozwojowej przeznaczana była na inwestycje w infrastrukturę społeczną obejmującą m.in. zagadnienia edukacji czy zdrowia. Wobec powyższego autorka zdecydowała o sprawdzeniu statystycznego wpływu pomocy brytyjskiej²⁶ na zmiany wskaźników społecznych poprzez badanie korelacji²⁷ pomiędzy wysokością pomocy rozwojowej w latach 2000–2015 a zmianami zaprezentowanych i omówionych wcześniej wskaźników.

Tabela 2. Korelacja pomiędzy wielkością brytyjskiej pomocy rozwojowej dla analizowanych krajów Bliskiego Wschodu a zmianami ich wskaźników

Wskaźnik/kraj	Irak	Syria	Jemen	Liban
Społeczne				
HDI	0,01	-0,81	0,72	-0,27
GDI	0,01	-0,81	0,72	-0,24
GII	-0,22	0,84	0,81	-0,71
odsetek osób umiejących czytać i pisać	1,00	brak możliwości wyliczenia korelacji	brak możliwości wyliczenia korelacji	-1,00
wskaźnik skolaryzacji	0,39	-0,75	0,84	brak możliwości wyliczenia korelacji
umieralność niemowląt na 1000 urodzeń	-0,07	-0,81	-0,87	0,02

²⁶ Wybór pomocy brytyjskiej wynika z faktu doboru krajów do badania na etapie wstępnym.

²⁷ Badanie przeprowadzono przy pomocy funkcji „wsp.korelacji” w programie Microsoft Excel.

Wskaźnik/kraj	Irak	Syria	Jemen	Liban
oczekiwana długość życia w momencie urodzenia	-0,24	-0,78	0,78	0,39
<i>World Happiness Index</i>	-1,00	1,00	1,00	-1,00
<i>Freedom Index</i>	-0,127	0,358	0,636	-0,216

Źródło: opracowanie własne.

Silną zależność²⁸ pomiędzy wysokością pomocy rozwojowej a wskaźnikami widać:

- w przypadku Iraku dla wskaźników alfabetyzmu i *World Happiness Index*,
- w przypadku Syrii dla GII i *World Happiness Index*,
- w przypadku Jemenu dla wskaźników skolaryzacji, umieralności na 1000 niemowląt i *World Happiness Index*,
- w przypadku Libanu dla wskaźników alfabetyzmu i *World Happiness Index*.

Jakkolwiek statystyczne zależności w niektórych przypadkach są silne, to nie można jednoznacznie stwierdzić, że wpływ pomocy brytyjskiej jest większy niż np. na kraje subsaharyjskie. By móc przesądzić, na ile brytyjska pomoc rozwojowa pomogła w redukcji analfabetyzmu czy podnoszeniu poziomu zdrowia publicznego, należałoby przeprowadzić badania danych jakościowych, które nie są publikowane ani przez OECD, ani przez brytyjski departament ds. rozwoju międzynarodowego. Na poziomie deklaracji oraz ogólnej charakterystyki brytyjskiej sektorowej pomocy rozwojowej widać, że Wielka Brytania żywo angażowała się w aspekty przyczyniające się do osiągnięcia MCR takich jak redukcja ubóstwa i głodu, równouprawnienie kobiet i mężczyzn, powszechny dostęp do edukacji. Brytyjczycy mocno koncentrują się również na wspomaganie budowy silnych państw, polepszeniu aspektów zarządzania publicznego i projektach wspierających społeczeństwo obywatelskie.

²⁸ Zgodnie z poziomami przyjmowanymi w statystyce.

Ciężko jest jednoznacznie stwierdzić, że poprawa badanych wskaźników to wyłącznie zasługa pomocy brytyjskiej. Kwestia rozwoju jest zagadnieniem społecznym, a nie matematycznym. Stosowanie miar właściwych naukom matematycznym w naukach społecznych może nie mieć szerokiego zastosowania. Z perspektywy badacza powinno być ważne, jak realnie zmieniło się życie mieszkańca Iraku czy Syrii, a nie o ile zmienił się poziom ufności lub dopasowania do modelu. Modele ekonometryczne nie wymodelują tego, co powinno się zrobić, by uczynić kraje rozwijające się lepszym miejscem do życia dla milionów ludzi.

Podsumowanie

Niektóre kraje Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej posiadają w obfitości surowce takie, jak ropa naftowa czy gaz ziemny. W praktyce jednak region MENA składa się krajów o bardzo zróżnicowanych strukturach ekonomicznych i skomplikowanych trajektoriach rozwoju. Reprezentowane są przez monarchie oparte o ropę, gdzie PKB *per capita* jest bardzo wysokie, podobnie jak świadczenia socjalne dla obywateli, ale również kraje pokroju Jemenu, którym znacznie bliżej pod względem rozwoju do Afryki Subsaharyjskiej²⁹. Od tzw. Arabskiej Wiosny widać, że społeczeństwa tych krajów mierzą się z wielką niepewnością w zakresie spełniania swoich podstawowych potrzeb, bezrobocia nawet wśród wykształconych osób oraz przyszłego rozwoju i dobrobytu³⁰.

Wiele edycji raportów przygotowywanych przez Program Rozwoju Narodów Zjednoczonych („Arab Human Development Report”) jasno wskazuje, że region cierpi nie tylko z powodu niskiego PKB *per capita*, ale doświadcza też spadku produktywności, ograniczonych możliwości rozwoju badań i nauki, analfabetyzmu, niskiej wartości zdrowia publicznego oraz wielu problemów związanych z sektorem edukacji, nierównością płci czy autorytarnym zarządzaniem³¹.

Nie oznacza to jednak, że wszystkie kraje arabskie borykają się z takimi samymi problemami. Wśród badanych w niniejszym tekście krajów na szczególną uwagę zasługują relatywnie dobre wskaźniki edu-

²⁹ M. Cammett, *Development and Underdevelopment in the Middle East and North Africa*, [w:] *The Oxford Handbook of Politics of Development*, ed. C. Lancaster, N. van de Walle, Oxford 2017, s. 1.

³⁰ *World of Work Report 2010: From One Crisis to the Next*, ILO, https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_145259/lang-en/index.htm, data odczytu 30 listopada 2020 oraz M. Cammett, *op. cit.*, s. 5–6.

³¹ *Ibidem*.

cji czy zdrowia (z wyjątkiem Jemenu). Generalnie kraje arabskie są tą grupą krajów rozwijających się, w której średnia dalsza oczekiwana długość życia jest najdłuższa. Dzieje się tak pomimo konfliktów zbrojnych na terenie wielu z nich. Ma to prawdopodobnie związek ze stylem życia wynikającym z religii. Muzułmanie nie mogą jeść wieprzowiny oraz innych mięs, jeżeli zwierzę nie było zabite w odpowiedni sposób (*halal*). Ograniczone spożywanie czerwonego mięsa ma naukowo udowodniony pozytywny wpływ na zdrowie (m.in. mniejsze ryzyko chorób serca i układu krążenia). Religia zabrania muzułmanom spożywania alkoholu i palenia tytoniu. Aspekty te bezpośrednio wpływają na poziom zdrowia. Dodatkowo dieta bazująca na kuchni arabskiej, składająca się z wielu warzyw i owoców, łatwo dostępnych ze względu na sprzyjający klimat i rozwinięte rolnictwo, bezpośrednio wpływa na długość życia.

Krajem o niewątpliwie najwyższym poziomie rozwoju społecznego wśród badanych jest Liban. Następnie na średnim poziomie rozwoju względem regionu plasują się Irak i Syria, natomiast najgorsza jest sytuacja w Jemenie. Kraje Bliskiego Wschodu nie są same w stanie przezwyciężyć wszystkich swoich trudności. Powinny być w mądry sposób wspierane przez środki finansowe, jak również przepływ wiedzy, technologii i *know-how* przez kraje wysoko rozwinięte – takie jak Wielka Brytania. Pomoc rozwojowa jest jednym ze sposobów, by kraje o niskich pozycjach w rankingach miały szansę rozwijać się nie tylko gospodarczo, ale przede wszystkim społecznie.